

TENG BOG'LANGAN GAPLAR VA ULARDAGI SINTAKTIK ALOQALAR

Musinova Mohichehra Maxmudovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida teng bog'langan gaplar tizimi, ulardagi sintaktik aloqalarning tabiati va turlari tahlil qilinadi. Teng bog'lanishning parataktik xarakteri, bog'lovchili va bog'lovchistz teng bog'langan gaplar, shuningdek ularning semantik-struktur xususiyatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Maqolada transformatsion-generativ va funksional-kommunikativ yondashuvlar asosida teng bog'langan murakkab gaplarning ichki sintaktik munosabatlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: teng bog'langan gap, sintaktik aloqa, parataksis, bog'lovchi, kompozitsion munosabat.

Kirish

Sintaksis — tilshunoslikning eng murakkab va ko'p qirrali sohalaridan biri bo'lib, u nafaqat alohida so'z birikmalarini, balki yaxlit gap tuzilmalarini, ularning o'zaro munosabatlarini ham qamrab oladi. Murakkab gaplar tizimida teng bog'langan gaplar alohida o'rin tutadi: ular ikki yoki undan ortiq qismdan tarkib topib, bu qismlar orasida sintaktik tenglama — parataksis munosabati o'rnatiladi.

O'zbek tilshunosligida teng bog'langan gaplarni o'rganish A. G'ulomov, M. Asqarova, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, A. Nurmonov kabi olimlarning asarlarida o'z aksini topgan. Shu bilan birga, ushbu sohadagi bir qator masalalar — xususan, teng bog'lanishning semantik turlari, bog'lovchisiz teng bog'langan gaplardagi aloqa mezonlari va matn sintaksisi bilan tutashish muammolari — hanuz munozarali bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar Tahlili

O'zbek tilshunosligida qo'shma gaplar tasnifi masalasi XX asr o'rtalaridan boshlab izchil tadqiq etib kelinmoqda. A. G'ulomov va M. Asqarovaning "Sintaksis" darsligida (1965) teng bog'langan gaplar birinchi marta alohida tip sifatida tasniflandi va ularda uchraydigan bog'lovchilar semantik-funksional tamoyil asosida guruhlandi. Keyingi bosqichda N. Mahmudov (1984, 1992) teng bog'lanishni funksional-semantik yondashuv asosida qayta o'rgandi va bog'lanish turlarining kommunikativ yuklamasi masalasini ilgari surdi.

Rus tilshunosligida N. S. Pospelov, V. A. Beloşapkova, A. F. Priyatkina kabi olimlar parataksis nazariyasini chuqur ishlab chiqdilar. Ular teng bog'langan gaplardagi aloqani "nisbiy mustaqillik" tamoyili asosida

izohlaydilar: teng qismlar grammatik jihatdan bir-biriga bo'ysunmaydi, lekin semantik jihatdan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu tamoyil o'zbek tili materiallari asosida ham o'z tasdig'ini topadi.

Zamonaviy tipologik tilshunoslikda (T. Givón, M. Halliday) parataksis va gipotaksis qarama-qarshi qo'yilmay, balki bir-birini to'ldiruvchi sintaktik strategiyalar sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv o'zbek tili teng bog'langan gaplarini tahlil qilishda ham metodologik asos bo'lib xizmat qila oladi.

Teng bog'langan murakkab gap deb ikki yoki undan ortiq predikativ birlik bir-biriga sintaktik tenglama munosabati (parataksis) asosida birikib, yaxlit kommunikativ birlik hosil qilgan gapga aytiladi. Parataktik munosabat mohiyatan quyidagi ikki belgiga tayanadi:

- tarkibiy qismlar bir-biriga grammatik jihatdan bo'ysunmaydi;
- ular orasida semantik va kommunikativ bog'liqlik mavjud.

Teng bog'lanishni erkin gap kombinatsiyasidan (ya'ni matn ichida ketma-ket kelgan mustaqil gaplardan) ajratib turadigan belgi — yaxlitlik: teng bog'langan gapning qismlari alohida holda to'liq axborot bermaydi yoki to'liq kommunikativ maqsad ifodalamaydi. Masalan:

- Shamol esa boshladi va daraxt shoxlari qimirlay boshladi.

Bu gapdagi ikki predikativ birlik birgalikda yaxlit voqea-hodisani ifodalaydi; ulardan biri alohida olinganda muloqot uchun yetarli bo'lmaydi.

O'zbek tilshunosligida teng bog'langan gaplar an'anaviy ravishda ikki katta guruhga bo'linadi: bog'lovchili va bog'lovchistz teng bog'langan gaplar.

Bog'lovchili teng bog'langan gaplar o'z navbatida bog'lovchining semantikasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

“Biriktiruv (kopulyativ) munosabat” — va, ham, hamda bog'lovchilari vositasida ifodalanadi. Bu turdagi gaplarda ikki hodisa bir-biriga tenglanib, ularning birgaligi yoki ketma-ketligi ta'kidlanadi: “Oy chiqdi va yulduzlar ko'rindi.”

“Zidlov (adversativ) munosabat” — lekin, ammo, biroq, vaholanki, holbuki bog'lovchilari yordamida shakllanadi. Bu turdagi aloqada ikki predikativ birlikning mazmuni bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi: “U keldi, lekin gapirmadi.”

“Ayiruv (dizyunktiv) munosabat” — yoki, yo bog'lovchilari vositasida ifodalanadi. Bu turdagi bog'lanishda ikki hodisadan biri tanlov asosida yuzaga keladi: “U o'qiydi yoki dam oladi.”

“Inkor-zidlov munosabati” — na...na konstruksiyasi orqali hosil bo'lib, ikki hodisaning ham inkor etilishini bildiradi: “Na u keldi, na xat yozdi.”

Bog'lovchistz teng bog'langan gaplarda sintaktik aloqaning ifodalanishi

eng murakkab masala hisoblanadi, chunki bu gaplarda formal bog'lovchi vosita bo'lmaydi. Aloqa quyidagi omillar orqali ta'minlanadi:

Intonatsion birlik — qismlar orasida pauzaning taqsimlanish xarakteri va umumiy melodik chiziq;

Leksik-semantik mushtaraklik — qismlardagi so'zlarning mazmuniy yaqinligi yoki qarama-qarshiligi;

Aspektual-temporal mutanosiblik — fe'l shakllarining bir-biriga muvofiqligi;

Kontekstual yaxlitlik — gapning oldida va ketida kelgan matn bilan bog'liqligi.

Masalan: “Quyosh botdi, tabiat jimib qoldi” — bu gapdagi aloqa bog'lovchisiz amalga oshirilgan bo'lsa-da, intonatsiya va ketma-ketlik semantikasi orqali voqealar orasidagi sabab-oqibat yoki vaqt munosabati aniq his qilinadi.

Tilshunoslikda keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, teng bog'langan gaplar qismlari bir-biriga to'liq simmetrik munosabatda turadi. Ammo real matn tahlili bu tasavvurni nisbiylashtiradi: ko'p hollarda teng bog'langan gapning birinchi qismi “mavzu” (tema), ikkinchisi esa “xabar” (rema) vazifasini bajaradi. Bu holda grammatik tenglama kommunikativ asimmetriya bilan uyg'unlashadi.

Bundan tashqari, adversativ bog'lanishda ikkinchi qism ko'pincha kommunikativ jihatdan ustunroq bo'ladi, chunki zidlov voqeaning kutilmagan tomonini ochib beradi. Bu hodisa teng bog'lanishning “tengligi” faqat sintaktik darajada mavjud bo'lib, semantik va kommunikativ darajada tengsizlik yuzaga kelishi mumkinligidan dalolat beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik tahlil gap chegarasidan chiqib, matn darajasiga ko'tarilmoqda. Ushbu nuqtai nazardan, teng bog'langan gaplar matn tuzilishida bog'lovchilik (koheziya) va mazmuniy yaxlitlik (kogerentlik) vositasi sifatida ishtirok etadi.

Xususan, biriktiruv bog'lovchilari voqealar ketma-ketligini uzluksiz zanjir holida ifodalashga xizmat qilsa, adversativ bog'lovchilar matnda keskin burilish yoki yangi axborot kiritish funksiyasini bajaradi. Dizyunktiv bog'lovchilar esa alternativ stsenariylarni kiritish orqali matnning dialogik xarakterini kuchaytiradi.

Muhokama Va Natijalar

Amalga oshirilgan tahlil quyidagi natijalarga olib keldi:

Birinchidan, teng bog'langan gaplarda sintaktik aloqa faqat bog'lovchi vosita orqali emas, balki intonatsion, leksik-semantik va kontekstual omillar majmui orqali ta'minlanadi.

Ikkinchidan, parataktik munosabat faqat grammatik tenglama sifatida emas, balki semantik va kommunikativ asimmetriyani ham qamrab oluvchi

ko'p qatlamli hodisa sifatida tushunilishi zarur.

Uchinchidan, bog'lovchistz teng bog'langan gaplarda aloqaning ifodalanishi bog'lovchili gaplardan ko'ra murakkab bo'lib, u matnning keng kontekstiga bog'liqdir.

To'rtinchidan, teng bog'langan gaplar matn darajasida koheziya va kogerentlik vositasi sifatida faol ishtirok etadi, bu esa ularni faqat gap sintaksisi doirasida emas, matn sintaksisi doirasida ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa

Teng bog'langan gaplar o'zbek tilining sintaktik tizimida muhim o'rin tutadi va ularni o'rganish tilshunoslikning bir qator fundamental masalalari bilan — parataksis-gipotaksis munosabati, grammatik tenglama va kommunikativ asimmetriya, gap va matn sintaksisining o'zaro tutashuvi — to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Ushbu tadqiqot teng bog'langan gaplardagi sintaktik aloqaning ko'p qatlamli tabiati va ularning matn hosil qilishdagi faol roli haqidagi tasavvurni yanada kengaytiradi. Keyingi tadqiqotlarda teng bog'langan gaplarni kognitiv va diskurs-tahlil metodlari asosida o'rganish muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: O'qituvchi, 1965. — 312 b.
2. Mahmudov N. Tilning muammolari. — Toshkent: Fan, 1992. — 187 b.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligining nazariy masalalari. — Toshkent: Fan, 2002. — 256 b.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. — Toshkent: Universitet, 2006. — 344 b.
5. Beloşapkova V. A. Sovremennyy russkiy yazık: Sintaksis. — Moskva: Vıssaya şkola, 1977. — 248 s.
6. Givón T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. II. — Amsterdam: John Benjamins, 1990. — 551 p.
7. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976. — 374 p.
8. Pospelov N. S. O grammaticheskoy prirode slojnogo predlojeniya // Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo yazıka. — Moskva, 1950. — S. 321–337.